

З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА: Є. В. СПЕКТОРСЬКИЙ

У статті розглядаються особливості праворозуміння професора Є. В. Спекторського та його вклад у становлення вітчизняної соціології права.

Ключові слова: *Є.В. Спекторський, праворозуміння, соціологія права.*

В статье рассматриваются особенности правопонимания профессора Е. В. Спекторского и его вклад в становление отечественной социологии права.

Ключевые слова: *Е.В. Спекторский, правопонимание, социология права.*

The article is dedicated to peculiarities of legal understanding of professor Eugen Spektorskyi, the founder of the sociology of law in our country.

Key words: *E. Spektorskyi, legal understanding, sociological theory in jurisprudence.*

У становлення вітчизняної соціології права значний внесок зробив видатний український та російський правознавець Євген Васильович Спекторський¹.

Дослідження Є. В. Спекторського сприяли розвитку соціології права як на пряму сучасної юридичної науки, становлення якого було зумовлено теоретичними та методологічними напрацюваннями в галузі загальної соціології. Сам

учений свої дослідження становлення соціології як науки починав з праць А. Сен-Симона, О. Конта, А. Е. Ф. Шеффле, П. Ф. Ліліенфельда та Г. Спенсера. Власне, Г. Спенсер, на думку Є. В. Спекторського, і здійснив перехід від біології до соціології та визначив предмет соціології як науки, а також першим використав соціологічні методи у дослідженні права².

У фундаментальній праці «Енциклопедія права» Є. В. Спекторський визначив місце соціального у структурі науки. Зокрема він звернув увагу на тенденцію другої половини XIX століття, коли всі науки, які «вивчають будь-які сторони людського співіснування повинні злитися в одній універсальній соціальної науці, або соціології, яка розглядає кожне явище, кожне відношення, кожний факт, кожну особу як дещо, пов'язане загальним консенсусом, загальною солідарністю із станом співіснування»³.

Учений не був прихильником такого злиття, втім, наголошував, що покликанням соціальної науки є вивчення держави і права як соціальних явищ. Такі погляди на державу і право дали можливість Є. В. Спекторському зробити важливий висновок про те, що право виникає з усвідомлення людським суспільством взаємної залежності, яке породжує об'єктивні норми права. Саме ці норми, а не «фіктивна державна влада», створюють публічний порядок, що зв'язує також і органи влади. Останні тому не мають об'єктивного сувереного права повелівати⁴.

У своєму визначенні правових норм Є. В. Спекторський підкреслював їхній соціальний характер. Зокрема, правознавець зазначав, що норми, які регулюють взаємні притязання у більш або менш цивілізованому суспільстві, є юридичними нормами у широкому розумінні⁵.

З наведеного визначення учений виводив такі ознаки юридичних норм:

1). Це – етичні норми, тобто вони розглядають речі не з боку фізичних або психічних процесів, а з боку їх відповідності моральному належному. Отже, правознавство – наука моральна, яка визнає об'єктивність тих або інших моральних догм та постулатів і відповідно до них оцінює побутові відносини людей та їх діяння.

2). Юридичні норми регулюють притязання. Особисте, сімейне, майнове, суспільне існування людини є можливим лише тому, що люди заявляють про відповідні притязання один до одного, і ці притязання більшою або меншою мірою визнаються ними взаємно, дотримуються ними. Це означає, що такі притязання є нормальними і саме вони утворюють те, що називається правом. Право у найширшому розумінні цього слова, означає притязання, повноваження вимагати від людей виконання певних дій або утримання від них. Таке виконання або утримання утворюють спеціальний юридичний обов'язок. Юридичний обов'язок, на думку вченого, відрізняється від морального обов'язку тим, що йому завжди відповідає юридичний обов'язок або притязання.

3). Юридичні норми регулюють відносини між людьми. Цим вони відрізняються від судо релігійних норм, які регулюють відносини між людьми і Богом. Юридичний характер можуть мати не самі ці відносини як такі, а лише ті наслідки, які мають значення для відносин людей.

4). Юридичні норми є можливими лише у людському суспільстві. Там, де існує людське суспільство, через природну необхідність створюється низка притязань людей один до одного. Через моральну необхідність ці притязання підлягають моральній оцінці і регулюванню під кутом зору певних норм. Таке можливе лише в організованому людському суспільстві, в якому спеціальним органом розпізнання і визнання нормальності тих чи інших притязань є суд. Відповідно до цього, підкреслював учений, не можна визнати правильним погляд на норми права як на лише волевиявлення законодавця або вищого органу влади. Така позиція є адекватною лише теорії та практиці абсолютизму⁶.

Соціологічно-правові погляди Є. В. Спекторського визначили і особливості його праворозуміння. Зокрема, у запропонованому ученим визначенні права наголошувалось, що поняття усякого права складається з двох моментів: субстанційного і формального. Субстанційний момент – це існування тих цілей, заради яких створюється право. Цілями є – інтереси, вигода, пов'язана з користуванням даним правом. Формальний момент – це засіб здійснення інтересу, а саме юридичний захист. Право, таким чином, є юридично захищеним інтересом, нормальним притязанням. Таке визначення права, на думку ученого, охоплює як позитивне, так і природне право, а також право у об'єктивному і суб'єктивному смислі та приватне і публічне право. Елемент «нормального» у визначенні права вказує, зазначає правознавець, на етичний характер права. Елемент притязання відмежовує його від моральності у вузькому розумінні⁷.

Як і І. Кант, Є. В. Спекторський виводив право безпосередньо з моралі. Зокрема, учений стверджував, що існує три світи: «світ фізичний, інакше кажучи, світ тіл, що наповнюють простір і підлягають механічному дослідженню; світ психічний, тобто світ душевних актів і станів, що підлягає психологічному дослідженню з точки зору причинності; світ моральний, тобто світ людських діянь, що підлягає моральній оцінці з точки зору ідеї належного і тих чи інших моральних цілей. До останнього світу і належить сфера права і правознавства»⁸. І, якщо кожна наукова сфера (психологічна, фізична і моральна) підлягає своїй соціальній закономірності, то, очевидно, юридична закономірність – це не психологічна і не соціологічна, а моральна. Це – відповідність певного роду спеціально юридичних актів, фактів, відносин, притязань тощо певній нормі діючого етичного порядку⁹.

Полемізуючи з П. Є. Михайловичем, Є. В. Спекторський доводить, що він не вигадав цей моральний світ. Цей світ є частиною культури і існує здавна. Ігнорування ж етичної сторони права, на його думку, призвело до ухиляння юриспруденції на шлях психологізму, соціологізму і навіть фізицизму¹⁰.

Характеризуючи соціальні аспекти права, учений розглянув також проблему соціальної справедливості як однієї з головних засад права. Зокрема, спираючись на ідеї Брюно про соціальну солідарність та право як певний договір, що закріплює права і обов'язки держави і суспільства як юридичних осіб, Є. В. Спекторський зробив висновок про те, що найважливішим принципом права є справедливість, яка має бути межею свободи. Свобода, стверджував він, повинна поступитися справедливості. Тому, підкреслював учений, доцільно «надати санкцію закону соціальній солідарності». Практичним

наслідком ідеї солідарності є вимога так званої соціальної політики як частини політики права. Тобто, використання законодавчих органів держави для більш або менш широких реформ, що покращують становище нижчих класів суспільства. Під впливом ідеї солідарності, на думку правознавця, суттєво змінились розуміння держави і підстави публічного права¹¹.

Досліджуючи предмет правознавства, Є. В. Спекторський підкреслював, що догматична юриспруденція далеко не вичерпує завдання правознавства. Але якщо навіть припустити, що вони нею вичерпуються, то і у такому разі той матеріал, який вона досліджує, становить великий соціологічний інтерес. Адже норми закону надзвичайно часто є не довільними приписами, які штучно нав'язують життю те, що потрібно законодавцю, хоч би це йшло у розріз з його умовами і запитами, а більш або менш точними описами суспільного життя у тій формі, в якій воно природно склалось¹².

Є. В. Спекторський наголошував, що правознавство, яке тісно пов'язано з суспільним життям, не може обмежуватись догматизмом, оскільки воно вивчає три групи об'єктів: 1) уявлення про правду, обов'язок, справедливість; 2) приписи законодавчих або інших влад; 3) відносини, які виникають зі спорів та злочинів, якими займається практична юстиція і констатування яких складає головне соціологічне завдання теоретичного правознавства. Таким чином, правознавство має справу з політичними, етичними і соціологічними моментами, які можуть перебувати у антагонізмі між собою. Ця внутрішня немінуча діалектика ставить правознавство у центр вічної проблеми, яка має назву соціальне питання¹³.

На думку вченого, існують два види законів: природні соціальні закони і штучні юридичні закони. Бувають випадки коли штучні юридичні закони максимально наближаються до природних соціальних, а інколи вони є чимось прямо протилежним ним.

Розглядаючи проблему співвідношення «належного» і «сущого» у праві, Є. В. Спекторський поставив питання про необхідність узгодження штучних юридичних законів з природними соціальними законами. Зокрема, як уважав учений, трапляються випадки, коли законодавець різко розходиться з життям і намагається нав'язати йому невідходящі норми¹⁴.

Але і в таких випадках правознавство не може обмежитись простим сприйняттям і тлумаченням волі або свавілля законодавця. Невідповідність норми і дійсності спонукає до пошуку виходу з цієї невідповідності, який можливий двома шляхами. Перший – розмежування легальності і доцільності, догми і політики права, інший – пристосування через тлумачення формули закону до таких життєвих явищ, яких він не міг або не хотів брати до уваги.

Таким чином, розкриття природних законів людського співіснування є одним з головних завдань соціології. Тобто, правознавство має займатись справжньою, неудаваною соціологією, а саме так званою моральною соціологією. Адже питання про право і справедливість, підкреслював науковець, є питанням етичним у широкому розумінні. Завдяки цьому правознавство не може бути соціологією у розумінні простого констатування факту існування певного порядку відносин між людьми. Воно є спеціальною моральною соціологією, яка досліджує ці відносини під кутом зору моральних постулатів¹⁵.

Важливою проблемою правознавства учений вважав дослідження структури права як соціального явища. Зокрема, він був прихильником системи універсального соціального права, розробленої І. Келером, відповідно до якої право поділялось на державне, міждержавне (міжнародне), універсальне приватне, універсальне публічне право. Позитивно оцінював учений також поділ універсального соціального права на зовнішнє і внутрішнє, здійснений Г. Ахенвалем¹⁶.

Є. В. Спекторський критикував позитивістський підхід до права, основною рисою якого було ототожнення права і юридичної норми. Разом з тим, він наголошував, що у вивченні права не можна обмежитись лише соціологічним підходом, інакше, замість догми юридичної, право стане догмою соціологічною. Теорія права повинна бути гносеологічною юриспруденцією, тобто теорією юридичного пізнання¹⁷.

У рамках визначення предмета правознавства учений багато уваги приділив проблемі об'єктивності права, яку він також пов'язував з соціологічними аспектами права. Зокрема, він зазначав, що триваюча криза правознавства пов'язана з однією і тією ж проблемою – вічною проблемою об'єктивності права. Одні шукають її у апіорній «правильності права», другі – в даних соціології, треті – в даних психології, четверті – у тих або інших соціальних ідеалах, інколи навіть в утопіях. Через це, наголошував правознавець, часи імперативної юриспруденції закінчуються. Деякі учені вважають метаюридичним джерелом права людську свідомість. Але заслуговує на увагу така теорія об'єктивного права, яка у кінцевому підсумку зводить його до природи людського співіснування, до соціологічного джерела. Підставою для такої теорії, підкреслював Є. В. Спекторський, є та обставина, що юридичні норми здебільшого не стільки приписують, скільки описують. І описують не якийсь ідеальний порядок співжиття, а той, який існує фактично і який не руйнується, а навпаки засвідчується і зміцнюється діяльністю суду і юриспруденції. Тобто, завдяки соціологічному підходу, вважав учений, «не тільки звичаєве право, що черпає свою силу у побутових порядках певної місцевості, а й кодифіковане право, що виражає волю законодавця, дуже часто перебуває у тісному зв'язку з громадськістю даної країни і навіть залежить від процесів, які відбуваються в ній. І, значить не даром говорять: *ubi societas, ibi jus*»¹⁸.

У XIX столітті, зазначав Є. В. Спекторський, головною і навіть єдиною гуманітарною наукою була проголошена соціологія – наука про суспільство як таке. На думку ученого, перебільшення значення соціології, зокрема, О. Контом та К. Марксом, призвело до того, що право перестало розглядатись як самостійне явище. З деонтологічної норми, яка регулює суспільне життя, воно було перетворено на онтологічне явище, яке регулюється стихійними законами суспільного життя. Соціологічна теорія, особливо у тлумаченні марксистів, відняла у права все, що є для нього типового. І тому вона не стільки обгрунтувала його метафізичну природу, скільки усувала її, замінюючи його суто стихійною боротьбою економічних класів за владу у суспільстві¹⁹.

Критикуючи подібну позицію, Є. В. Спекторський зазначав, що з початку XIX століття суспільство, як таке, як особлива іпостась з самодостатнім бут-

тям, було поставлено вище індивіда і навіть поглинуло його. Закономірність суспільного життя розумілася не як деонтологічна закономірність моральних або юридичних норм, яка приписує, а як онтологічна закономірність стихійних соціальних процесів, детермінізму яких підпорядковано також поведінку індивідів з їх удаваною свободою і удаваною відповідальністю. Правило *ubi societas, ibi jus* було відкинута. І ні про яке універсальне соціальне право не могло бути й мови.

Виходячи з наведеного, можна сформулювати основні ідеї Є. В. Спекторського, що стосуються соціологічних аспектів права: 1) Право – це соціальне явище, яке виникає і існує об'єктивно як частина життя суспільства і є, насамперед, етичною категорією. 2) Соціологічні аспекти права повинно бути невід'ємною частиною предмету юриспруденції поряд з психологічними, політичними та етичними. 3) Джерелом права є суспільство. 4) Право, як особливе етичне соціальне явище, повинно досліджуватись не загальною соціологією, а спеціальною моральною соціологією.

Ці концептуальні ідеї ученого стали підґрунтям процесів у вітчизняній юридичній науці, які на початку ХХ століття зумовили появу соціологічного напрямку у юриспруденції та розвиток нової юридичної науки – соціології права.

1. Усенко І. Б. Спекторський Євген Васильович // Антологія української юридичної думки. В 6 т. – Т. 1. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 454–459.
2. Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по истории философии права. – Саратов, 1916. – С. 70–77, 84, 86–87. **3.** Спекторский Е. В. Энциклопедия права. – Лекции. Вып. 1. – Варшава, 1912. – С. 82. **4.** Там само. – С. 131. **5.** Там само. – С. 134. **6.** Там само. – С. 134–135. **7.** Там само. – С. 136–137. **8.** Там само. – С. 28. **9.** Спекторский Е. В. К спору о реальности права // Юридический вестник – Кн. V (1) – М., 1914. – С. 67–68. **10.** Там само. – С. 68. **11.** Там само. **12.** Спекторский Е. В. Энциклопедия права. – Лекции. Вып. 1. – Варшава, 1912. – С. 30. **13.** Там само. – С. 32. **14.** Там само. – С. 27. **15.** Там само. – С. 31. **16.** Спекторский Е. В. Происхождение идеи общего или универсального права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. – Т. 1 – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. – С. 511–513. **17.** Спекторский Е. В. Пособие к лекциям по энциклопедии права. – К., 1917. – С. 132. **18.** Там само. – С. 51–54. **19.** Там само. – С. 54–55.